

УДК 930.2
ББК 63.3 (543.0)5

МАЪЛУМОТИ “МУНТАХАБ-УТ-ТАВОРИХ” ДОИР БА ВОҚЕАҶОИ СИЁСИИ НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX ВА БАЪЗЕ АШХОСИ МАЪРУФИ ХОНИГАРИИ ХУҚАНД

Абдукаримов Ҷамолиддин Ахмадалиевич, сармуаллими кафедраи таърихи Ватани ДДХ ба номи акад. Б. Гафуров (Тоҷикистон, Хуҷанд)

ОТРАЖЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НЕКОТОРЫХ ИЗВЕСТНЫХ ЛИЧНОСТЕЙ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА В «МУНТАХАБ-УТ-ТАВОРИХ»

Абдукаримов Ҷамолиддин Ахмадалиевич, старший преподаватель кафедры отечественной истории ХГУ им. акад. Б. Гафурова (Таджикистан, Худжанд)

REFLECTION OF POLITICAL EVENTS OF THE FIRST HALF OF THE XIX-TH CENTURY AND ACTIVITIES OF WELL-KNOWN PERSONALITIES OF KOKAND KHANATE IN “MUNTAHAB-UT-TAVORIKH”

Abdukarimov Djamoliddin Akhmadaliyevich, senior lecturer of the department of home history attached to the faculty of history and law under Khujand State University named after academician B. Gafurov (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: abdukarimov_1979@mail.ru

Калидвожаҳо: Таърихи Осиёи Марказӣ дар қарни XIX, “Мунтахаб- ут -таворих”-и Муҳаммад Ҳақимхон, амир Олимхон, амир Умархон, Раҷабқушбеғӣ, девонабеғӣ

Дар мақола сохтори идораи маъмурии хонигарии Қўқанд ва нақши тоҷикон дар он мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Зикр шудааст, ки маълумоти Муҳаммад Ҳақимхон хеле мўътамаду дақиқ мебошад, зеро муаллифи таърихнома аз ҷумлаи хешу ақрабои амрони Қўқанд буда, ба муддати кўтоҳ бошад ҳам бевосита дар идораи мамлакат ширкат варзидааст. Ба ташиқи қўшуни нав аз ҳисоби қаротегиниён, шугониён, дарвозиён ва дигар тоҷикон, ки дар манобеи таърихӣ бо номҳои “мирбача”, “бекбача” маъруфанд, диққати махсус дода шудааст. Роҷеъ ба фаъолияти лашкараи Раҷабқушбеғӣ, ки ирқан тоҷик буд ва дар таҳкими ҳокимияти марказии хонигарӣ саҳми назаррас гузоштааст, маълумоти нисбатан муфассал дода шудааст.

Ключевые слова: История Центральной Азии в XIX веке, “Мунтахаб- ут- таворих” (“Избранные истории”) Мухаммада Хақимхана, эмир Алимхан, эмир Умархан, Раджаб-қушбеги, девонабеги

Статья посвящена анализу структуры административного управления Кокандским ханством и роли таджиков в ней. Отмечается, что сведения, приводимые Мухаммадом

Хақимханом, отличаються даставерностъю и точностыю, так как автор летописи был членом царской семьи и непосредственно принимал участие, хотя и короткое время, в управлении государством. Особое внимание уделяется организации в эпоху правления Алимхана новых войск из числа каратегинцев, шугнанцев, дарвазцев и других таджиков, называемых в исторических сочинениях «мирбача» («воины эмира»), «бекбача» («воины бека»). Сравнительно подробно освещается деятельность военачальника Раджабакушбеги, таджика по происхождению, внесшего огромный вклад в упрочение централизованной власти в ханстве.

Key words: *history of Central Asia in the XIX-th century, "Muntahab-ut-Tavorikh" (selected stories) by Mukhammad Khakimkhan, emir Alimkhan, emir Umar Khan, Rajab-kushbeghi, devonbeghi*

The article dwells on the problems of the structure of administrative management with Kokand khanate and the role of Tajiks in it. It is underscored that the data adduced by Mukhammad Khakimkhan are distinguished with authenticity and accuracy as the author of the manuscript was a member of the tsar family and took a direct participation, though not a long one, in state management. Special attention is paid to organization of new troops out of Karateginians, Shugnans, Darvazes, Rushanians and other Tajiks in the epoch of Alimkhan's governance; in historical compositions the formers were called "mirbacha" (emir's warriors), "bekbacha" (bek's soldiers). The activity of military leader Rajab-kushbeghi; Tajik by origin, is elucidated comparably in particulars as he made a great contribution into the consolidation of central power in the khanate.

Яке аз сарчашмаҳои нодири таърихи "Мунтахаб-ут-тавориҳ" ба ҳисоб рафта, соли 1843 дар шаҳри Китоб аз ҷониби Муҳаммад Ҳақимхон ибни Маъсумхон таълиф шудааст. Асари мазкур аз панҷ боб, дуvozдаҳ тоифа (фасл) иборат буда, худуди хронологии он аз "офариниши олам" то оғози солҳои 40-уми асри XIX-ро дарбар мегирад.

Тоифаи дуvozдахуми боби панҷуми китоби мазкур ҳаҷман хеле калон буда, қариб аз нисф зиёди асарро дар бар гирифта, ба таърихи хониғарии Ҳуқанд ва давлатҳои ҳамҷавори он баҳшида шудааст.

Омузиши "Мунтахаб-ут-тавориҳ"-и Муҳаммад Ҳақимхон аз он ҷиҳат муҳим аст, ки дар асари мазкур на танҳо роҷеъ ба муносибатҳои сиёсӣ, ҳарбӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, балки дар бобати хусусиятҳои ҳоси яке аз ҷузъҳои асосии давлатдорӣ-сохтори идораи маъмурии хониғарӣ ва нақши тоҷикон дар он маълумоти пузурарзиш оварда шудааст. Маълумоти дар ин бобат овардаи Муҳаммад Ҳақимхон хеле дақиқа сахҳ мебошанд, зеро ӯ бо хонҳои Ҳуқанд робитаҳои ҳешутаборӣ дошта, муддати кӯтоҳ бошад ҳам дар қорҳои идораи мамлакат бевосита ширкат варзида буд [8, с.25].

Муаллифи асар Муҳаммад Ҳақимхон дар шаҳри Қӯқанд таваллуд шуда, падараш Маъсумхон аз авлоди намояндаи маъруфи тариқати тасаввуфи асри XVI Маҳдуми Аъзам буд ва дар доираи аҳли дарбор, мансабдорони олимақоми дунявӣ ва динии хониғарӣ обрӯ ва нуфузи зиёд дошт. Муҳаммад Ҳақимхон аз ҷониби модар ба хони Ҳуқанд Норбутабӣ (1770-1799) набера ва ба ворисони ӯ Олимхон (1799-1810) ва Умархон (1810-1822) хоҳорзода ба ҳисоб мерафт.

Ханӯз дар давраи чавонӣ Муҳаммад Ҳакимхон ҳамроҳи тағоҳояш дар муҳорибаҳои ҳарбӣ иштирок кардааст. Ширкат дар шабнишиниҳои адабӣ, мулоқот бо шоирон, адибон, уламо ва маросими дигари дарбор дар ташаккули шахсияти ӯ таъсири калон расонид.

Бино ба маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ дар Осиёи Миёна дар оғози қарни XVIII аз заъфи ҳокимияти Убайдуллоҳони Аштархонӣ (1702- 1711) истифода намуда, намояндаи қабилаи минг Шохрухбӣ соли 1709 аз ҳисоби мулкҳои қисмати шарқии сарзамини мазкур ба хонигарии Қўқанд асос гузошт ва дар натиҷаи ҳучуми шоҳи Эрон Нодиршоҳи Афшор ба Бухоро (1740) ва заволи силсилаи Аштархонӣ дар хонигарии Бухоро намояндагони қабилаи манғития ба сари қудрат омаданд.

Аз нимаи дувуми асри XVIII то миёнаҳои асри XIX байни хонигариҳои Осиёи Миёна ҷангҳои байниҳамдигарии феодалӣ идома ёфта, боиси паст гаштани сатҳи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии мардум гардид.

Дар ҷараёни муборизаҳо хонҳои Қўқанд ва амирони Бухоро бештар ба забти мулкҳои марказӣ, яъне маҳалҳои тоҷикнишини Осиёи Миёна, алаҳхусус Ҷротеппаю Хучанд кӯшиш менамуданд. Сабабҳои асосии ҷангҳои байниҳамдигарии хонигариҳо ва тавачҷӯҳи онҳоро ба худ кашидани мулкҳои мазкурро академик Аҳрор Мухторов ба таври зайл маънидор кардааст: пеш ҳама кӯшишу талошҳои намояндагони давлатҳои навтаъсис баҳри мустаҳкам намудани ҳокимияти марказӣ ва васеъ намудани ҳудуди давлат буд. Мавқеи ҷуғрофӣ Ҷротеппаю Хучанд ва мавҷудияти қалъаҳои мустаҳкам аз ҷиҳати стратегияи ҳарбӣ муҳим ба амирони Бухоро имкон меод пас аз забти ин мулкҳо мавқеи ҳарбии ҳудро таҳким дода, ба мулкҳои қисмати шарқӣ соҳиб гарданд. Хонҳои Қўқанд нақша доштанд, ки мулкҳои ҷанубу ғарбии Осиёи Миёнаро тасарруф намоянд. Инчунин мавҷудияти заминҳои зиёди қорам ва сернуфусии ин мулкҳо ҳамасола ба ҳазинаи хонҳову амирон даромади зиёдро ворид менамуд. [10, с. 13]

Дар аҳди Олимхон аҳамияти сиёсии хонигарӣ дар натиҷаи муттаҳид намудани Фарғона, ҳамроҳ карда шудани Тошканд ва Чимкент афзуд. Махсусан шаҳру водии Оҳангарон, тамоми вилояти Тошканд, инчунин Сайрам- марказҳои муҳими роҳи қорвоғузари ҷониби Русияро тобеъ гардонидани Умархон аҳамияти калон дошт. Баъди забти Тошканд аз лиҳози иқтидор ва вусъати сарзамини худ Олимхон бо амири Бухоро баробар гардид. Дар ин қаламрав намояндагони сулолаи Минг то ибтидои асри XIX ҳукмронӣ намуда унвони “бӣ”-ро доштанд. Соли 1805 Олимхон ба таври расмӣ рутбаи хонро қабул намуд ва кишвари Фарғона хонии Қўқанд ном гирифт.

Хонҳои Хуқанд мунтазам аз ҳучуми қавми қипчоқ дар ҳарос буданд. Қипчоқҳо бештар бо қавми қирғиз робитаҳои наздик дошта, бодиянишинӣ мекарданд. Қисми асосии онҳо дар минтақаҳои Шаҳрихон, Балиқчӣ, байни дарёи Сиёҳ ва Норини водии Фарғона суқунат доштанд. Бо мақсади раҳой аз ҳучумҳои пайдарпайи қавми қипчоқ хонҳои Хуқанд, аз ҷумла Олимхон қувваи ҳарбии ҳудро аз ҳисоби тоҷикони қухистон ва мардуми Шарқи Миёна, ки онҳо бо мардуми маҳаллӣ ягон робита надоштанд, ташаккул меод. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо дар аҳди Олимхон қисми асосии кӯшуни хонигарӣ аз ҳисоби ҳарбиёни пуртаҷриба ташкил гардида, онҳоро “ғалабаҳодурон” меномиданд. Хони Хуқанд дар паҳши исёну ошӯбҳо, ки дар минтақаҳои гуногуни қаламрави мамлакат ба вуқӯъ мепаивастанд, бештар ба онҳо таъя мекард. Инчунин Олимхон бо мусоидати ҷонибдоронаш, ки баромадашон аз тоҷикони

Кухистон буд ва нисбати онҳо таваҷҷӯҳи махсус зоҳир менамуд, ду дастаи нави ҳарбӣ таъсис кард: дастаи яқум аз 3700 нафар ҷавонмардони қаротегинӣ ва дастаи дувум аз 2200 нафар дарвозихо, бадахшонихо, шугнонихо, рушонихо, гунтхо ва эронихо иборат буд. Дастаҳои мазкур аз ҳисоби ҳазинаи хон бо маош, либос, аслиҳа таъмин гардида, қисме аз онҳо ҳатто барои таъмини бехатарии дарбор сафарбар гардида буданд ва онҳо дар сарчашмаҳои таърихӣ бо номи “мирбачаҳо”, “бекбачаҳо” ёдовар гашта, нисбат ба онҳо этноними “точик”-ро истифода менамуданд [1, с. 95].

Яке аз сабабҳои асосии ба мардуми куҳистонӣ таваҷҷӯҳи махсус зоҳир кардани хонҳои Хуқанд дар он буд, ки роҳбарони кӯшун таълиму тарбия ва таҷрибаи кофии ҳарбӣ надоштанд. Дар ин давра нафақат дар хонигарии Хуқанд, балки дар қаламрави ягон хонигарии Осиёи Миёна марказҳои таълими ҳарбӣ мавҷуд набуд [6, с. 35].

Муаллифи “Мунтахаб –ут -таворих” Муҳаммад Ҳақимхон зулму истибдод ва ҷангҳои ғоратгаронаи ин давраро маҳкум карда бошад ҳам, баъзе иқдомҳои хони Хуқанд Олимхон, аз ҷумла муборизаи ўро зидди хурофот дастгирӣ менамояд. Тадбирҳои андешидаи Олимхон боиси ба вучуд омадани зиддияту муҳолифат байни ҳукумати ў ва ашрофи маҳаллию рӯҳониён гардид. Вақти бозгашт аз лашкаркашии навбатӣ ба шаҳри Тошканд Олимхон дар мавзеи Олтинқуш аз ҷониби хоини андичонӣ Қамбар Мирзо кушта шуд. Ҳамин тариқ кӯшишҳои Олимхон барои баргараф намудани парокандагии феодалӣ, бидъату хурофот ва бунёди давлати мутамаркиз бо фоҷеа анҷом ёфт [8, с. 186].

Дар ибтидои асри XIX дар сохтори идораи хонигарӣ ислоҳоти гуногун амалӣ гардид. Иқдомҳои Олимхонро дар самти мустаҳкам намудани ҳокимияти марказӣ ва васеъ намудани ҳудуди давлат бародараш Умархон (1810-1822) идома дода, дар бунёди давлати мутамаркиз кӯшиш ба харҷ дод. Баъди ба сари қудрат омадан Умархон бо давлатҳои гуногун робитаҳои тичоратӣ ва дипломатиро ба роҳ монда, ҳокимияти марказиро тақмил дод, як чанд унвону мансабҳои навро ҷорӣ намуд. Масалан, ў мансаби *мингбоширо*, ки пас аз хон дар мамлакат шахси дувум ба ҳисоб мерафт, таъсис намуд. Мувофиқи маълумоти Муҳаммад Ҳақимхон то давраи ҳукмронии Умархон вазифаи сарвазирро шахси ба мансаби *қушбегӣ* таъингардида дар ўҳда дошт [6, с. 26].

Муаллифи “Мунтахаб- ут- таворих” дар баробари инъикоси воқеаҳои сиёсӣ, ҳарбӣ, тарзи ташкили лашкар ва идоракунии он, инчунин дар бораи шахсиятҳои машҳури ин давра маълумот додааст, ки онҳо дар силсилаи мартабаҳои (иерархияи) дарбор, умури давлатдорӣ, ҳарбӣ, сиёсӣ мақом ва нуфузи зиёд доштанд.

Яке аз чунин шахсиятҳои маъруфи ҳаёти сиёсии хонигарии Хуқанд дар нимаи аввали асри XIX тоҷики кӯҳистонӣ Раҷабқушбегӣ буд. Муҳаммад Ҳақимхон дар рафти баёни воқеаҳои муҳимми сиёсии хонигарии Хуқанд дар аҳди Олимхон ва Умархон доир ба фаъолияти густурдаи ҳарбии Раҷабқушбегӣ маълумоти хеле фаровону дақиқ додааст. Дар асар муаллиф дар баъзи мавридҳо ўро Раҷабдеувонбегӣ ном бурдааст. Шояд он бо ислоҳоти дар самти идораи маъмурии мамлакат татбиқ намудаи Умархон вобаста бошад.

Дар мисоли фаъолияти сиёсӣ ва ҳарбии Раҷабқушбегӣ мо доир ба нуфуз ва мақоми баъзе шахсиятҳои маъруфи хонигарии Хуқанд аз байни қавму халқиятҳои гуногун, аз ҷумла тоҷикон маълумоти ҷолиб пайдо карда метавонем, ки то ҳол рӯзе

ба ин масъала, махсусан шахсияту фаъолияти Рачабқушбегӣ тадқиқоти махсус анҷом дода нашудаанд.

Дар байни мансабдорони олимақоми дарбор қушбегӣ ва девонбегӣ мавқеи хоса ва нуфузи беандоза дошанд. *Қушбегӣ*- сардори қушун буда, ин унвон дар давраи амалиёти ҳарбӣ дода мешуд. Соҳиби мансаби мазкур инчунин кӯшиш менамуд, ки унвони *мингбоширо* низ соҳиб шавад. Мувофиқи маълумоти муаллифи “Таърихи Туркистон” Мулло Олим Маҳдум Ҳочӣ *қушбегӣ*- маслиҳатгари наздики хон ба ҳисоб мерафт [3, с.7-11]. *Девонбегӣ*- сардори девони хон. Дар мулкҳои Тошканд ва Дашти Қипчоқи хонигарии Хуқанд мансаби девонбегӣ мавҷуд буда, онҳо бештар ба корҳои молиявии мамлакат масъул буданд [3, с.15].

Муҳаммад Ҳакимхон ҳангоми тасвири муборизаи Олимхон бар зидди ҳокими онвақтаи мулки Тошканд Юнусхоча доир ба далерию шучоат ва мардонагии Рачабқушбегӣ маълумот додааст. Олимхон пас аз забти дубораи вилояти Ҷуст Рачабқушбегиро бо лашкари зиёд ба самти шаҳри Хучанд фиристода буд. Дар ҳамин вақт ҳокими шаҳри Тошканд Юнусхоча баъди музаффарият бар Хонхоча ба забти мамлақати Хуқанд пардохт. Юнусхоча Ҳошимчон ном писаре дошт ва мехост ўро бо шахомати бузург хонадор кунад. Аммо барои гузаронидани он маблағи кофӣ надошт. Рўзе Юнусхоча амр кард, ки лашкар ба чанг омода шаванд, тўйи Ҳошимчонро пас аз фатҳи Хуқанд дар он ҷо баргузор менамоем. Бо ҳамин мақсад Юнусхоча бо воситаи роҳи Қурама аз қуҳ гузашта, ба мавзеи Ашт расид. Вақте хабар мазкур ба гўши Олимхон расид, чопарҳоро ба назди Рачабқушбегӣ фиристод. Рачабқушбегӣ пас аз шунидани ин хабар Хучандро гузошта, дар як шаб ба мавзеи Ғурумсарой расид. Дар ин вақт писарони Хонхоча Юсуфалихоча ва Юнусалихоча барои гирифтани қасди падар аз Юнусхоча фурсати муносибро интизор буданд ва онҳо низ дар майдони чанг ҳозир гаштанд. Вақте Юнусхоча аз мавзеи Ашт ба Ғурумсарой мерафт лашкари Хуқанд аз чапу рост ба онҳо ҳамла намуданд. Пас аз муҳорибаи зиёд насими зафар ба ҷониби Олимхон вазид [9, с. 61]. Муҳаммад Ҳакимхон менависад, ки дар ҳамон муҳориба Рачабқушбегӣ бо лашкари тоҷик ва Юсуфалихоча ва Юнусалихоча намунаи марди роишар доданд.

Маълумоти “Мунтахаб- ут -таворих”-ро оид ба вазъи сиёсии хонигарии Хуқанд дар нимаи аввали асри XIX ва як мушоҳидаи хеле муҳими муаллифи онро таъкид кардан зарур аст: Рачабқушбегӣ ва мардуми қуҳистонӣ дар ҳайати лашкари Хуқанд нисбат ба хон садоқату мардонагӣ нишон дода бошанд ҳам, Олимхон онҳоро дар роҳи манфиатҳои шахсии худ истифода намуда, бо ёрии онҳо мулкҳои тоҷикнишини Осиёи Миёна, аз ҷумла Хучанду Уротеппа тасарруф кард, вале нисбат ба онҳо беэтиноӣ зоҳир намуд. Шояд барои ҳамин Рачабқушбегӣ аз хизмати Олимхон даст кашида, ба аморати Бухоро назди амир Ҳайдар (1800- 1826) рафта буд.

Пас аз чанд рўзи ба сари қудрат омадан Умархон нисбат ба Рачабдегонбегӣ (Рачабқушбегӣ- А.Ҷ.) меҳрубонии подшоҳона намуда ўро ба вазифаи ҳокими шаҳри Тошканд таъин намуд [9, с.128].

Муҳаммад Ҳакимхон дар зикри лашкар кашидани Умархон ба савби Дашти Қипчоқ ва фатҳ кардани Туркистон доир ба шучоату мардонагии Рачабдегонбегӣ чунин ёдовар шудааст: (амир Умархон- А.Ҷ.) соли дигар ба вақти фасли баҳор бо лашкари Фарғона мутаваҷҷеҳи Тошканд шуд. Чун аз дарёи Сайхун убур намуда ва аз кўҳу давон гузашта, дар вилояти Қурама бар чулғоҳи Оҳангарон ворид гардид ва аз

он чо кӯч намуда, дар вилояти Тошканд нузули ичлол фармуд ва Раҷабдефонбеги тариқи хизматкори ва меҳмондориро бояду шояд ба чо овард. Дар он вақт қалбаи Ясси, ки ҳоло ба Туркистон иштихор дорад ва қабри султонулавлӣ Хоҷа Аҳмади Яссавӣ он чо аст, дар таҳти тасарруфи амир Ҳайдар подшоҳ буд. Амир Умархон хост, ки он вилоятро тасхир намояд, ба умаро машварат андохт. Дар он миён Раҷабдефонбеги аз миён бархост. Арза намуд, ки агар чаноби ҳазрати чаҳонпаноҳиам бандаро аз ҳукумати Тошканд азл намоянд, ба остонабӯсии худ дар Хуканд баранд, банда иншооллоҳи таоло мутасаддии фатҳи он вилоят хоҳам шуд. Амир Умархон сухани ўро қабул намуд. Билотаваққуф мутаваҷҷеҳи он вилоят гардид. Чун аз вилояти Тошканд берун шуд, Раҷабдефонбеги пешчанг сохта, рухсати иҷозат дод ва худ аз акиби ў саворӣ намуд. Чун Раҷабдефонбеги бо лашкари чаррори кинагузор мутаваҷҷеҳи Ясси шуд, даҳрӯза роҳро дар се шабу рӯз дар ғояти таъҷил қатъ намуда, нимишаби аз як фарсах замин сипоҳро пиёда карда, ба оҳистаги мутаваҷҷеҳи қалба шуд. Қабл аз дамидани субҳи содиқ наздики он вилоят расиданд. Чун ба дарвоза расиданд, диданд, ки дарвозабонро хоби ғафлат рабуда аст, чанде аз муборизон ба чандин найранг нардбонро ба қалба чунон часбониданд, ки нақли сангбанди манори Бухоро аз хотири мардум маҳв шуд ва худро поя- поя болои қалба гирифтанд ва ба зер андохтанд, ба дарвозахона расиданд ва дарвозабононе ки дар хоби ноз ғунуда буданд, ҳамаро ба теги бедареғ чунон хобониданд, ки то қиёмат аз чой бар нахезанд ва хотири худро аз шарри эшон фориғ сохта, дарвозаро бар рӯи Раҷабдефонбеги боз карданд. Билотаваққуф худро ба мазори ҳазрати қутбулақтоби гирифтанд ва он букбае аст, ки аз биноҳои амир Темури соҳибкирон, ки дар ғояти баландӣ, ва ҳар кас худро дар он макон гирифт, шаҳр аз он кас мебошад. Чун мардуми шаҳр ва лашкариёни бухорӣ аз ин мансубаи фалак вуқуф ёфта, ангушти ҳайрат ба дандон газиданд ва намедонистанд, ки чӣ илоҷ кунанд. Ҳайрону саргардон мебуданд ва лашкари Фарғона даст ба қатлу тороч боз карданд ва чунон турктой карданд, ки як порчаи латтаи кӯҳна ба назди эшон аз чомаи кимхоб бақадртар буд, агар иттифоқо аз барои умеди савоб касе куртаи кӯҳна меод, дар миёни эшон ба талош меафтод. Чун Раҷабдефонбеги аз тасхири вилоят фориғ шуд, ба хизмати амир Умархон севанчи гуён кас фиристод ва амир Умархон баъд аз ду рӯз ба он вилоят ворид гардид... Гуянд, дар он чо деге аст, дар камоли бузургӣ. Мувофиқи нияти ҳар кас пур мешавад. Чунончи гуянд, яке аз бузургони Дашти Қипчоқ панҷсад гусфанд ба он дег забҳ карда андохтанд, пур нашуд ва дигаре ба панҷ гусфанд пур сохт ва амир Умархон ба ҳафтод гусфанд пур кард. Ин сухан дар тамоми Мовароуннаҳр шӯҳрате дорад ва аммо ба назди фақир (муаллифи "Мунтахаб-ут-таворих"- А.Ҷ.) эътибор надорад. Чун амир Умархон дар тамоми вилояти Дашти Қипчоқ аз Ёкузтоқ то лаби дарёи Хазар фармонфармо гашт ва ҳукумати Яссиро ба Шайх Бадал Мирзо тафвиз намуд. Худ ба чониби Хуканд мурочаат карда, чун ба вилояти Тошканд расид, ба ваъдаи худ вафо намуда, Раҷабдефонбеги азл намуда ва ба лашкари девонбеги тафвиз намуд ва худ бо фатҳу нусрат рӯй ба максуд овард [9, с. 133- 136].

Раҷабкушбеги солҳои зиёд барои мустаҳкам намудани мавқеи хонигарӣ истодагарӣ намуда, мардонагию часорат нишон дода буд, аммо дар натиҷаи фитнаву адовати шахсони алоҳидаи дарбори Хуканд, ки шӯҳрату шахомати ўро дида наметавонист, дар мавзеи Аҳси ваҳшиёна ба қатл расонида шуд. Муҳаммад Ҳакимхон қатли Раҷабкушбегиру чунон баён намудааст: "Чун чанде бар ин бигзашт дар он аср

чанде аз фитначӯёну нотавонбинон мукаррар ба гӯши амир Умархон расониданд, ки Рачабқушбегӣ (девонбегӣ) дар ин пиронсолӣ аз чодаи худ мунҳариф шуда, намакҳаромиро пешаи худ сохта, ба писарони Олимхон, ки дар вилояти Қаротегин ба дасти шоҳ Абдулазизхон мебошанд, зимнан кас фиристода, аз салтанати дорулмулки мамлакати Хуқанд умедвор гардонидаст”. Амир Умархон чун ин сухан аз ҳасудон шунид, дарошуфт ва эшонро аз маҷлис дур андохт. Баъд аз чандин вақт он пирон фурсат ёфта, ин муқаддмаро боз гӯшраси амир карданд. Амир боз тағофул варзид. Сухани эшонро масмӯъ нафармуд. Боз фурсат ёфта, аз ин мочаро гузашта боз он иблестинатон ба сари ҳамон сухан гузашта, омада иода карданд ва ба чандин шайтанат аз роҳи макру тазвир даромад карда, як чиз таъби амир Умархонро аз Рачабқушбегӣ мунҳариф гардониданд. Он бебокони донистанд, ки тадбирашон мувофиқи тақдир хоҳад афтод. Миёниро аз ҳазор ҷо баста, ба ин амри номуносиб иқдом намуданд.

Қитъа:

*Фаразгӯён ҷу бо ҳам ёр гарданд,
Азизон бе ҷиноят хор гарданд.
Хушомадгӯ гар аз дунё барафтад,
Ҳалал дар кори шоҳон камтар афтад.*

Алқисса, рӯзе китобате аз забони Рачабқушбегӣ ба номи писарҳои Олимхон навиштанд ва мӯҳре ба номи Рачабқушбегӣ аз собун канда, ба он хат зер карда, китобатро ба амир Умархон мунтазир гардониданд. Ду дуздиро ҳам ҳомили рукъа гуфта, ҳамроҳи хат оварданд ва таълим доданд, ки он кас гуяд, ки ин сухани ҳақ аст, он дуздон аз тарс ҳамчуни мегуфт. Алқисса, чун чашми амир ба он хат афтод, ангушти хайрат ба дандон газида, дар баҳри тафаккур фуру рафт ва намедонист, ки ин муаммои сарбастаро ба кӣ тақрир кунад. Билохир ба чаноби қиблагоҳам (падари Муҳаммад Ҳакимхон- Маъсумхон- А.Ҷ.) изҳор кард ва чанобашон ҳам ҳамла ба сухани бадгӯён карданд ва бисёр монет омаданд. Аммо аз он ҷо ки маа он ду дузди таълимӣ ба амир Умархон коргар шуда буд, ба ҳеч вачҳ Рачабқушбегиро ба ҳалолӣ ҳукм карда намешуд, бал истиҳолаи дигар ҳам дошт. Чун чаноби қиблагоҳам таъби амиро ба ӯ мунҳариф мутолеа фармуданд, лоилоҷ ба ризои амир нигоҳ карданд.... Алқисса амир рӯзе дар ҳарам нишаста мусаллас мехӯрд. Ғайр аз фақир ва Муҳаммадалихон касе дар пеши ӯ ҳозир набуд. Дар ин айни мастӣ Муҳаммадалихонро фармуд, ки Рачабқушбегиро биёр. Муҳаммадалихон берун давид. Фақир ба хизмат соқӣ будам. Рӯ ба фақир овард. Ба забони туркӣ гуфт: “Ит Рачаб келса, мандин боҳабар бўл”. Шамшери худро аз мех гирифта, ба зонуи худ монд. Чун фақир аз забони амир ин суханро шунидам, ларза ба андомам афтод ва ҳазор бор даст аз зиндагии он бегуноҳи кадрдон шустам. Гуфтам:

Қитъа:

*Шаҳо, олам андар паноҳи ту бод,
Замину замон некхоҳи ту бод.
Калиди дари фатҳ бодат ба даст,
Сари душманон зери пойи ту бод.*

Ва дар он хин буд, ки Рачабқушбегӣ омад ва ба ду зонуи одаб нишаст. Шоҳ ва вазир ба якдигар сухан мекарданд. Боз бар сари ҳамон сухани гузашта омад ва

Рачабкушбегӣ ба аҳду паймон муболиға менамуд ва далерона сухан мегуфт ва ин байтро Рачабкушбегӣ мукаррар мехонд:

Байт: *Машинав сухани ҳар касу бишинав сухани ман,*

К- арбоби гаразрост ба ҳар боб суханҳо.

Баъд аз гуфтугӯи бисёр хилъати маликонаи худро аз бар кашида, ба Рачабкушбегӣ инъом фармуд ва рухсати иҷозат дод ва Рачабкушбегӣ дар ғояти хурсандӣ ба хона мураххас шуд... Дар он вақт Ирназардевонбегиро аз ҳукумати вилояти Қурама азл намуда, вилояти Тӯрақурғон ва Намангонро ба ӯ тафвиз намуд. Рачабкушбегӣ ва Эшони уроқи калонро ҳукм намуд, ки Ирназардевонбегиро ба вилояти Тӯрақурғон бурда, насб гардонанд. Чун эшон аз хизмати амир Умархон рухсати иҷозат ёфтанд, дар он вақт амир ба Ирназардевондегӣ фармуд, ки Рачабкушбегиро дар он чониб ҳалок кунад. Умаро мутаваҷҷеҳи он савб гаштанд. Баъд аз таи масофат аз дарёи Сайхун убур намуда, дар мавзеи Аҳсӣ нузул фармуданд. Чун ним аз шаб гузашта буд, ки Ирназардевонбегӣ чаҳор чаллоди бебокро амр кард. Он бераҳмон ба сари он бегуноҳ омада, ба фатилаи туфанг хафа карда, ҳалок намуданд. Ба ҷувол андохта, дар он нимишабӣ ба дарёи Сайхун андохтанд.

Байт: *Ба тунди сабук даст бурданд ба тег,*

Ба дандони газӣ пушт дасти дарез.

Чун ин хабари ғамандӯз баъд аз се рӯз бар тамоми вилояти Хуқанд мунташир шуд, ҳама ангушти ҳасрат ба дандон газиданд ва афсӯс мехӯрданд ва муддати умраш шасту шаш сол буд

Дар он вақт Мавлоно Ҳозиқ таърихи ӯро некӯ гуфта, ин аст:

Килки девони қазояи пайи таърих бигуфт,

Зад рақам марги Рачаб хаждаҳуми шаҳри рачаб [9, 216-220].

Моддаи таърих 1232-ро медиҳад, яъне соли 1816 милодӣ. Мувофиқи маълумоти Муҳаммад Ҳакимхон Рачабкушбегӣ шасту шаш сол тақрибан солҳои 1750- 1816 зиндагӣ ва фаъолият намудааст.

Аҷлоди тоҷикон дар давраҳои гуногуни таърихӣ гирифтори зулми истибдод, қатлу ғорати аҷнабиён гашта бошанд ҳам, бо шарофати фарзандони бонангу номус, диловару ватанпарвар чун Рачабкушбегӣ тавонистанд, дар роҳи манфиатҳои миллӣ мубориза бурда, барои ба ояндагон расонидани фарҳанг, оину суннатҳои миллӣ ва анъанаҳои нодири давлатдорӣ миллӣ хизматҳои шоиста намоянд.

Пайнавишт:

1. *Бабаджанов Б. Кокандское ханство: власть, политика, религия. – Токио-Тошкент, 2010. – 743 с.*
2. *Бейсембиев Т.К. "Таърихи Шаҳрухи" как исторический источник/ Бейсембиев Т.К.- Алма-Ата.- 1987.- 200 с.*
3. *Бобобеков Ҳ.Н. Қўқон тарихи/ Бобобеков Ҳ.Н.- Тошкент, 1996.- 200 с.*
4. *Воҳидов Ш., Холиқова Р. Марказий Осиёда давлат бошқаруви тарихидан (XIX- XX аср бошлари)/ Воҳидов Ш., Холиқова Р.- Тошкент, 2006.- 72 с.*
5. *Зимин Л. Первые шаги Алимхана на государственном поприще / Зимин Л.// Протоколы заседаний и сообщения членов любителей археологии (1 апреля 1913 г.- 11 декабря 1913 г.).- Год семнадцатый.- Вып. 2.- Тошкент, 1913.- 101-108 с.*
6. *Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии/ Иванов П.П.- М.,1958.- 234 с.*

7. Ёўлчи Қосимов. Қўқон хонлиги тарихи очерклари / Ёўлчи Қосимов.- Тошкент-Намангон, 1994.-78 с.
8. Маҳмудов Ш. “Мунтахаб-ут-таворих”- Қўқон хонлиги давлат бошқарувига оид муҳим манба// Профессор Ҳамид Сулаймон номли ре спублика ёи манбаинослари ва матншиносларининг Ўзбекистон Республикаси Мустақиллигининг 15 йиллигига бағишланган илмий анжумани материаллари/ Маҳмудов Ш.- Тошкент, 2006.- 72 с.
9. Муҳаммад Ҳакимхон. «Мунтахаб- ут- таворих» (Ба чоп ҳозиркунанда, муаллифи сарсухан ва фехристи асар Е. Кавахара ва К. Хонеда) / Муҳаммад Ҳакимхон.- Токио, 2006.- 716 с.
10. Мухтаров, А. Очерки истории Уратюбинского владения в XIX в. / А. Мухтаров.- Душанбе, 1964.- 200 с.
11. Турсунов Б.Р. Участие таджиков и других народов в военно- политических событиях Кокандского ханства в начале XIX в./ Б.Р. Турсунов// Ахбори ДДХБСТ.- № 2.- 2017.- с.
12. Хотираҳои Муҳаммад Ҳакимхон дар бораи Русия (баргардонанда аз ҳуруфи арабиасоси тоҷикӣ ба кириллӣ, ба чоп ҳозиркунандаи матн, муаллифи муқаддима, лугатнома, фехрист ва замима Ҷамолиддин Абдукаримов) / Ҷ. Абдукаримов.- Хуҷанд: Ношир, 2013.- 104 с.

Reference Literature:

1. Babajanov B. Kokand Khanate: Power, Politics, Religion. – Tokyo-Tashkent, 2010. – 743 pp.
2. Beysembiyev T.K. “Tarikhi Shakhruhi” as a Historic Source// T.K. Beysembiyev.: Alma-Ata, 1987. – 200 pp.
3. Bobobekov Kh.N. The History of Kokand// Kh.N.Bobobekov. - Tashkent, 1996. – 200 pp.
4. Vohidov Sh., Kholikova R. State Management from the History of Central Asia (the XIX-th – the Beginning of the XX-th Centuries). Sh.Vohidov, R. Kholikova. - Tashkent, 2006. – 72 pp.
5. Zimin L. The First Steps of Alimkhan in the State Field //L. Zimin. Protocols of Sittings and Information Produced by Archeologists-Amateurs (April 1, 1913 – December 11, 1913). – Year seventeen. – Issue 2. - Tashkent, 1913. – pp. 101-108.
6. Ivanov P.P. Essays on the History of Central Asia // Ivanov P.P. – M., 1958. – 234 pp.
7. Kosimov, Y. Essays on the History of Kokand Khanate. – Tashkent - Namangan, 1994. - 78 pp.
8. Mahmudov Sh. “Muntahab-ut-Tavorikh” as an Important Original of State Management. Materials of the republican scientific conference of textologists and experts in the studies of originals dedicated to the 15-th anniversary of independence of Uzbekistan // Sh. Mahmudov. – Tashkent, 2006. -72 pp. (in Uzbek)
9. Khokimhon, Mukhammad. Muntahab-ut-Tavorikh (Preparation for publication, introduction and indications by E. Kavahara and K. Honeda)// Mukhammad Khokimhon. – Tokyo, 2006. – 716 pp.
10. Mukhtarov A. Essays of the History of Ura-Teppa Possession in the XIX-th Century // A. Mukhtarov. – Dushanbe, 1964. – 200 pp.
11. Tursunov B.R. Participation of Tajiks and Other Peoples in Military-Political Events of Kokand Khanate at the Beginning of the XIX-th Century// Tursunov B.R. // Bulletin of TSULBP. 2017,N2. – pp.18-27.
12. Reminiscences of Mukhammad Khokimhon about Russia (transference from Arabic into Tajik and Cyrillic, preparation of the text, preface, glossary, indices, supplement by Abdugarimov Dj.// Dj. Abdugarimov. – Khujand: Editor, 2013. – 104 pp.